

Efes Müzesi'nden Symposium (Şölen) Sahneli Mezar Stelleri *Grave Steles with Symposion (Banquet) Scenes from the Ephesus Museum*

Merve ARİNÇ* Murat ÇEKİLMEZ**

Öz: Bu çalışmada, Efes Müzesi'nde bulunan, ölü yemeği/symposium sahneli altı mezar steli ele alınmıştır. Çalışmanın amacı daha önce yayımlanmamış eserlerin literatüre kazandırılmasının yanı sıra Ephesos kentinin mezar steli üretimindeki stil özelliklerini anlamak ve etkileşim alanını saptamaktır. Bu kapsamda eserler öncelikli olarak stel tipleri, figür tipleri ve bezeme alanlarında yer alan ölü yemeği/symposion sahnesinin ikonografisinin irdelenmesi yoluyla çalışılmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda kökeni MÖ III. binyıla dayanan symposion sahnelerinin ele alınan örnekler üzerinde MÖ II. yüzyılın sonlarından MS II. yüzyılın başlarına kadar uzanan geniş bir tarih aralığında kullanıldığı ve Ephesos kentinin MÖ IV. yüzyıl kökenli Geç Hellenistik Dönem geleneğinde yerel üretimler yaptığı saptanmıştır. Kronolojik olarak takip edilebilen stil özelliklerinin İonia, Lydia Bölgesi ve geç dönemlerde Mysia Bölgesi kentlerinin gelenekleriyle ilişkisi saptanmıştır. İkonografinin yanı sıra yerel üretimi kanıtlayan enine dörtgen formlu stel tipi, bezeme alanının büyük bir kısmını kaplayan figürlerin kullanımı ve MÖ IV. yüzyılda popüler olan kadın tiplerinin sıklıkla tekrarlanmasıyla da Ephesos, güncel literatürde eksikliği bilinen İonia Bölgesi mezar steli geleneği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Abstract: In the study of the article, six grave steles with a funerary meal/symposium scene in the Ephesus Museum are studied. The aim of the study is to understand the typology of the grave stele production of the city of Ephesos and to determine the interaction area, as well as bringing the previously unpublished works to the literature. In this sense, stelae have been studied primarily by examining types, figure types and iconography of the symposion scene in the decoration areas. As a result of the evaluations, it was determined that the symposion scenes, whose origins date back to the 3rd millennium BC, were used in a wide range of dates from the end of the 2nd century BC to the beginning of the 2nd century AD on the samples, and that the city of Ephesos made local productions in the Late Hellenistic Period tradition of the 4th century BC. In the typology that can be followed chronologically, its relation with the traditions of the cities of İonia, Lydia and Mysia Region in late periods has been determined. In addition to the iconography, the transverse rectangular stele type that proves local production, the use of figures that cover a large part of the decoration area, and the frequent repetition of the female types popular in the 4th century BC, Ephesos provides important information about the Ionian region grave stele tradition, which is known to be lacking in the current literature.

Anahtar Kelimeler: İonia • Ephesos • Mezar Steli • Perideipnon • Symposion • Protopudicitia

Keywords: İonia • Sinope • Ephesos • Grave Stele • Perideipnon • Symposion • Protopudicitia

* Uzm. Ark., Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD, Aydın. [ORCID](https://orcid.org/0000-0001-6672-0631) 0000-0001-6672-0631 | mervearinc@gmail.com

** Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD, Aydın. [ORCID](https://orcid.org/0000-0001-6672-0631) 0000-0001-6672-0631 | mcekilmez@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 29/05/2021 | Kabul Tarihi: 17/01/2022 ; Arınç M. & Çekilmez M. 2022, "Efes Müzesi'nden Symposium (Şölen) Sahneli Mezar Stelleri". *Cedrus X*, 95-111.

Giriş

Bu çalışmada¹, İzmir ili, Selçuk ilçesi, Efes Müzesi'nde yer alan ve Ephesos antik kentiyle günümüzde Selçuk çevresinden 1974 ve 2012 yılları arasında satın alma, hibe ve bağış yollarıyla müzeye kazandırılan daha önce yayımlanmamış mezar stelleri ele alınmıştır. Bu doğrultuda, bezeme alanlarında symposium (şölen/ölü yemeği) sahnesi yer alan altı mezar steli incelenmiştir. Ele alınan ölü yemeği/symposium sahneli mezar stelleri daha önce yayımlanmamış eserler olup bu çalışmayla, sözü edilen eserlerin bilim dünyasına tanıtılmaları ve Ephesos mezar stelleri geleneği içinde ölü yemeği/symposium sahneli mezar stelleri konusunda katkı sağlamaları amaçlanmıştır. Eserlerin kontekst buluntu olmaması, üretim yerleri ve atölye tespiti sorunlarını beraberinde getirmiş ancak eserler, benzer örneklerle karşılaştırılarak tipolojik ve stilistik özellikleriyle tarihlenmiştir. Söz konusu eserler, sahne ve stel tipleri ile birlikte figür tipleri olmak üzere üç farklı tipolojik başlık altında incelenmiştir. Bu kapsamda incelenen eserlerin MÖ II. yüzyılın ilk yarısından MS I. yüzyılın ortalarına kadar uzanan geniş bir kronolojiye sahip oldukları tespit edilmiş olup stellerin olasılıkla Ephesos kentindeki/çevresindeki bir atölyede üretilen yerel eserler olduğu üzerinde durulmuştur.

Ephesos antik kenti, Ionia Bölgesi'nin on iki kentinden biri² olup bugün İzmir ili, Selçuk ilçesi sınırları içinde, Bülbül ve Panayır Dağı arasında konumlanmaktadır. Kente dair ilk kazı çalışmaları 1858 yılında J. T. Wood tarafından başlatılmış, 1895 yılından 2019 yılına kadar da Avusturya Arkeoloji Enstitüsü adına sürdürülmüştür³. Ephesos antik kenti çevresi ve nekropolislerinde bulunan mezar stelleri, ilk olarak 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle Ephesos antik kentinden kaçırılan ve British Museum'da yer alan eserler başta olmak üzere çeşitli kataloglarda literatüre kazandırılmıştır. Bu anlamda, A. Michaelis, 1882 yılındaki katalog çalışmasında, Brussa'dan ele geçen, bezeme alanında at üzerinde giyimli bir erkek, bir altar ve yılanlı bir ağacın yer aldığı atlı-süvari sahneli mezar stelinin benzer bir örneğinin Ephesos nekropolislerinde de bulunduğunu aktarmaktadır⁴. 1887 yılında H. Heydemann, Ephesos nekropolislerinden ele geçen, veda sahneli bir mezar stelinin hem tipolojik hem de epigrafik açıdan ele almıştır⁵. A. H. Smith ise üç ciltlik yayınında British Museum'da yer alan mermer heykeltıraşlık eserlerinin detaylı bir katalogunu yapmıştır. Bu kapsamda çalışmanın 1892 yılındaki ilk cildinde⁶, symposium, veda ve atlı-süvari sahneli beş mezar steliyle bir Artemis adak stelinin tanıtılmıştır. 1900 yılında yayımlanan ikinci ciltte⁷, Magnesia Kapısı ve Artemision yolu çevresinden ele geçtiği belirlenen veda ve symposium sahneli üç mezar steli detaylı olarak

¹ Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Programında Doç. Dr. Murat Çekilmez'in danışmanlığında, Merve Arinç tarafından tamamlanan "Efes Müzesi'nde Bulunan Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Stelleri" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Kabul edilen yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü tarafından FEF - 18034 numaralı proje ile desteklenmiştir. Destekleri nedeniyle Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Rektörlüğü ve Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne teşekkür ederiz. Çalışmanın konusunu oluşturan mezar stellerinin incelenmesi ve yayımlanması için gerekli izinleri uygun gören Efes Müzesi Müdürü Cengiz Topal'a ve yardımcıları nedeniyle Arkeolog Veysel Dağ'a teşekkürlerimizi sunarız.

² Hdt. I. 142.

³ Ervine 1938, 380-381; Scherrer 2000, 42.

⁴ Michaelis 1882, 276, 149.

⁵ Heydemann 1887, 27, 51.

⁶ Smith 1892, 733, 745, 754-756, 778.

⁷ Smith 1900, 1271-1273.

ele alınmıştır. Son olarak 1904 yılındaki üçüncü ciltte⁸ ise Ephesos buluntusu Kybele'ye ait bir adak steli incelenmiş ve MÖ III. yüzyıla tarihlenmiştir. Efes Müzesi'nde korunan mezar stellerinin de yer aldığı en kapsamlı olan yayın, E. Pfuhl ve H. Möbius tarafından 1977 ve 1979 yıllarında yayımlanan corpus çalışmasıdır⁹. Söz konusu çalışmada, Batı Anadolu ve Ege adalarında ele geçen mezar stelleri içerisinde Ephesos örneklerine de yer verilerek tipolojik ve kronolojik açıdan bölgedeki tüm merkezlerden çeşitli mezar stelleri ele alınmıştır. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün Ephesos antik kentinde yaptığı kazı çalışmalarında da kent içinden bazı mezar stelleri ele geçmiş ve yayımlanmıştır. F. Eichler, 1962 yılı kazı çalışmalarında, Yamaç Ev II sektöründe bir tanesi in situ olmak üzere üç mezar steli bulunduğunu aktarmaktadır. Aynı alanda tespit edilen söz konusu mezar stelleri, 1963 yılında, F. Eichler tarafından makale hâlinde yayınlanmıştır. Her üç örnekte de symposium sahnesi yer almaktadır ve in situ olarak bulunan mezar steli, peristyllü evin duvarında bir niş içinde ele geçmiştir. Söz konusu steller araştırmacı tarafından Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir¹⁰. Yamaç Evler sektöründe ele geçen bir diğer mezar steli de 1971 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında bulunmuş olup 1972 yılında H. Veters tarafından diğer bir makalede ele alınmıştır. Yamaç Evler sektöründe bir peristyl içinde bulunan mezar steli, symposium sahneli, enine dörtgen formludur, sahne alanında klinede uzanan erkek ve oturan kadın figürlerine birden fazla çocuk eşlik etmektedir¹¹. E. Atalay tarafından 1973 yılında yayımlanan makale kapsamında, Ephesos yakınlarından ele geçen ve Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen veda sahneli bir mezar steli, özellikle Smyrna örnekleriyle kıyaslanarak Ephesos mezar steli geleneğine dair bir tipoloji sunulması amaçlanmıştır¹². Benzer şekilde, 1974 yılında G. Petzl, A. Linfert ve N. Duval tarafından yayımlanan çalışmada veda sahneli mezar stelleri ele alınmıştır. Eserler arasında, günümüzde Louvre Müzesi'nde sergilenen, naiskos formlu, veda sahneli bir mezar steli Ephesos buluntusu olarak tanıtılmakta ve söz konusu tipin kökeninin Smyrna olduğu ve Smyrna etkisiyle diğer merkezlerde de üretilmiş olduğu tartışılmaktadır¹³. Ephesos mezar stellerini epigrafik açıdan ele alan bir çalışma ise 1980 yılında M. Büyükkolancı, C. İçten ve J. Nollé tarafından yayımlanan "*Einige Inschriften aus Ephesos*" adlı makaledir. Söz konusu çalışmada, Efes Müzesi'nde korunan veda sahneli iki mezar steliyle birlikte yine Ephesos nekropolislerinden ele geçen diğer epigrafik buluntular tanıtılmaktadır¹⁴. E. Atalay tarafından yayımlanan 1986 tarihli "*Doğu Grek Hellenistik Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri*" adlı makalede ise Ephesos buluntusu beş örnekte yer alan Hellenistik Dönem'deki çocuk ve hizmetçi figürleri, Atina ve Smyrna gibi merkezlerde görülen çağdaş örnekleriyle kıyaslanarak kronolojik gelişim açısından ele alınmıştır¹⁵. 1988 yılında ise E. Atalay tarafından Ephesos mezar stellerini doğrudan konu alan en detaylı çalışma, "*Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*" adlı yayındır. Araştırmacının MÖ III. yüzyıl ve MÖ I. yüzyıla tariheddiği symposium, veda sahnesi, atlı figürlü ve genre sahnelerinden oluşan yetmiş beş

⁸ Smith 1904, 2169.

⁹ Pfuhl & Möbius 1977; Pfuhl & Möbius 1979.

¹⁰ Eichler 1963, taf. II.

¹¹ Veters 1972, taf. 18.

¹² Atalay 1973, 231-243.

¹³ Duval *et al.* 1974, pl. 2.

¹⁴ Büyükkolancı *et al.* 1980, 256-257, 2-3.

¹⁵ Atalay 1986, 285-292.

mezar steli, figür tipleri ve sahne tipleri olarak irdelenmektedir. Ayrıca E. Atalay bu çalışmada Ephesos'a ait dört atölyeyi stilistik ve kronolojik açıdan tespit etmiştir¹⁶. 2010 yılında, F. B. Çam tarafından "Notion'dan bir Mezar Steli" adlı makalede değerlendirilen veda sahneli mezar steli, Notion nekropolis'inden kaçak kazı sonucu ele geçmiş olup günümüzde Efes Müzesi'nde korunmaktadır¹⁷. MÖ II. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen mezar steli üzerinde, oturan bir kadın ve ayakta bir erkek figürüne iki hizmetçi eşlik etmektedir. Bu çalışmayla söz konusu literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Symposium/Ölü Yemeği Sahnesinin İkonografisi

Symposium/ölü yemeği (*perideipnon*) sahne tipinin ikonografisine dair en kabul gören köken, Assurbanipal'in Ninive, Kuzey Saray bahçesinde eşiyle birlikte betimlendiği, MÖ 672-630 tarihli kabartmadır¹⁸. MÖ VI. yüzyılda ise Pers sanatında şölen ve krali ziyafet sahneleri sıklıkla görülmektedir¹⁹. Ancak söz konusu sahnede yer alan ana figürlerin içki, yiyecekler, hizmetliler ve diğer figürlerle (kadın, erkek vs.) birlikte betimlenmesi, MÖ VII. yüzyıldan çok daha öncesinde, MÖ III. binyılda Mezopotamya mühürlerinde, özellikle de Tell Brak mühürleri²⁰ üzerinde görülebilmektedir. Söz konusu sahne tipi, silindirik mühürler üzerinde masa veya içki kabı etrafında oturan figürler, ellerinde içki kabı tutan figürler ve yanlarında hizmetlileriyle birlikte verilen figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle yönetici, krali veya aristokratların betimlendiği bu sahnelerin MÖ 2900-2350 yıllarından itibaren Mezopotamya kültürlerinde popüler olduğunu, Akad Dönemi ve Üçüncü Ur Hanedanlığı Dönemi'nde de gelişerek devam ettiğini söylemek mümkündür²¹. MÖ 2088-2061 yıllarına verilen ve Mısır'da bulunan Megegi Steli'nde²² ise kadın ve erkek figürlerin doğrudan kline üzerinde uzandığı, yiyecekler ve hizmetlileriyle birlikte betimlendiği görülür. MÖ II. binyılda ise Levant ve Anadolu kentlerinde zaferlerin kutlanması, avcılarının şölenleri, kahramanların onurlandırılması ve yöneticilerin propaganda amaçlarıyla kullandıkları bir ritüel sahnesi olarak yorumlanmaktadır. Erken örneklerin kesin bir ikonografik yorumu bulunmasa da bu evrede de sahnelerin aristokratlar için yapıldığı ve yine onları betimlediği en kabul gören kanıdır. MÖ 1850-1800 yıllarına verilen Ebla Tapınak yapısında ele geçen iki kâse üzerinde betimlenen asker-avcı ziyafetleri ve Acemhöyük'te Karum I Dönemi III. Evre'ye ait bir fil dişi kutu üzerinde görülen ziyafet sahnesi de bunların lüks tüketim ürünleri olduklarını, onurlandırma amacıyla kullanılmış olduklarını ve soylu sınıfa ait olabileceklerini kanıtlar niteliktedir²³.

MÖ I. binyıla gelindiğinde MÖ VIII. yüzyıl sonlarına verilen Karatepe Kalesi Güney Kapı orthostatları²⁴, Zincirli kabartmaları ve Kargamış Su Kapısı orthostatları²⁵ üzerinde yer alan şölen sahneleri, söz konusu sahnelerin Geç Hitit Sanatı'nda da krali betimlerde kullanıldığını göstermektedir. Sahne

¹⁶ Atalay 1988.

¹⁷ Çam 2010, res. 1-8.

¹⁸ Thomason 2010, 205.

¹⁹ Thönges & Stringaris 1965, 6.

²⁰ Matthew 1997, pl. XII, 98-99.

²¹ Collon 1992, 23; Zajdowski 2013, 1.

²² Karageorghis 1999, 17 fig. 2.

²³ Ziffer 2005, 133-141.

²⁴ Akurgal 2001, 249-250; Sevin 2003, 192-193.

²⁵ Tiryaki 2010, 85.

tipinin kökenine dair bir diğer kanıt da Kıbrıs-Fenike Sanatı stilinde MÖ VIII. yüzyıla MÖ VII. yüzyılın ilk evrelerine verilen Cesnola Koleksiyonu'nda yer alan Kourion gümüş kâseleridir. Kâseler üzerinde kadınlar ve erkekler klineler üzerinde uzanmakta, sahnede masalar üzerinde yiyecekler görülmektedir²⁶. Yine soylu betimleri olarak yorumlanan sahneler, G. Markoe'e göre tahtta oturan tanrı-lara yönelen tören alayındaki kompozisyonun benzer şekilde uzanan figürlerle betimlenmesidir ve soyluluğun yanı sıra dinsel bir gücü de yansıtmaktadır²⁷. Söz konusu sahneler, Hellen Sanatı içerisinde ise erkek figürün diğer figürlerden ayrılarak daha özel ve merkezi bir konuma yerleştirilmesi gibi bazı farklı özellikler sergileyerek Klasik Dönem'le birlikte mezar ve adak stellerinde görülen forma ulaşmıştır²⁸.

Bahsedilen ziyafet/şölen/symposium sahnelerinin cenaze/ölü yemekleriyle ilişkisi de MÖ VIII. yüzyıla birlikte başlamıştır. Homeros destanlarında karşımıza çıkan cenaze ritüelleri, MÖ 850-770 yılları arasında büyük boyutlu seramik formlar üzerinde de görülür²⁹. Seramikler üzerindeki bu ikonografi, MÖ 760-750 tarihli mezar belirteci Dipyron Amphorası üzerindeki prothesis sahnesinde³⁰ ölen bireyin yakınlarının yas tutması ve bir arada verilmeleriyle karşımıza çıkar. Sahnenin MÖ VII. yüzyıl sonlarıyla MÖ VI. yüzyılda Korinth seramiklerinde Eurytios Krateri'nde olduğu gibi doğrudan symposion sahnelerine dönüştüğü görülür³¹. Burada, sol kollarını mindere yaslayarak kline üzerinde uzanan figürler, yiyeceklerin yer aldığı masalar, içki kapları ve hizmetçileri, mezar stellerinde görülen temel özelliklerle doğrudan benzerlik taşır. Benzer sahne ikonografisi Batı Anadolu'da MÖ VI. yüzyılın başlarına tarihlenen Samos Genelaos Grubu benzeri eserlerin Didyma, Miletos ve Myus gibi kentlerde de ele geçmesiyle birlikte yaygınlaşır³². Burada dikkat çekici bir unsur Hellas örneklerinde kline üzerinde uzanan erkeklerin Ege adaları ve Batı Anadolu örneklerinde yerde uzanmalarıdır. Dolayısıyla minderli kline geleneği Hellas etkisi olarak yorumlanabilir. MÖ 560-540 yıllarına tarihlenen Larisa pişmiş toprak cella frizleri³³ üzerindeki symposion sahneleri ise hem sahne tipinin kullanım alan çeşitliliği hem de ölü yemeği sahne ikonografisiyle farklı noktaları göstermesi açısından önemlidir. Larisa frizlerindeki symposion sahnelerinde eğlenceli bir hava, hem dönemin modası Arkaik gülümsemeyle hem de bir müzisyenin varlığıyla kanıtlanmaktayken mezar stellerindeki ölü yemeği sahnelerinde müzisyenin yer almaması ve figürlerdeki ağır başlılık, ölü yemeği sahne ikonografisinin en ayırıcı özelliklerindedir. Mezar komplekslerinde de yer alan sahneye ait Lykia Karaburun II Tümülüsü mezar odası freskleri dikkat çekicidir. MÖ V. yüzyıla ait freskler Greko-Pers Sanatına özgü motifler taşımakta ve kline üzerinde birden fazla kişinin uzandığı görülmektedir³⁴. Diğer yandan özellikle MÖ VI. yüzyıla beraber Anadolu mezar stelleri üzerinde ölü yemeği sahnesinin Daskyleion, Manyas Gölü Çevresi ve Sardis gibi önemli satraplık merkezlerinde yoğun kullanımı ve bu stellerdeki

²⁶ Baughan 2013, 203.

²⁷ Markoe 1985, 146-156.

²⁸ Bruns Özgan 1987, 237.

²⁹ Johansen 1951, 65.

³⁰ Galanakis 2013, 36.

³¹ Akurgal 1997, 35.

³² Baughan 2011, 19-53.

³³ Kjellberg 1940, 64, 160-163 taf. 22-33.

³⁴ Mellink 1972, 265; Fabricius 1999, 30-31.

Greko-Pers üslubunun varlığı³⁵, mezar stellerinde ölü yemeği sahnesinin kökeninde Akhaemenid şölen/ziyafet sahneleri olduğunu düşündürmekte ve sahnenin Batı Anadolu ölü yemeği kültürüne uyarlandığını akla getirmektedir. Söz konusu ikonografi her ne kadar MÖ III. binyıla başlayan bir geleneğin ürünü de olsa mezar steli özelinde Batı Anadolu'da Pers Sanatı etkisiyle özellikle Mysia Bölgesi'nde bulunan satraplık kentlerinden yayıldığını düşünmek eldeki verilere göre mantıklı görülmektedir. İkonografi Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiş, dönem modasına uyumlu olarak işlenmiştir.

Greko-Pers Sanatı ve Hellas geleneğiyle işlenen söz konusu sahnelerin kökeni belirginse de ikonografisinin tartışmalı olduğu görülmektedir. Yukarıda belirtilen ölü yemeği ve symposion sahneleri arasındaki farklı unsurların yanı sıra antik yazarlar da sahneyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunlardan ilki Homeros'un *İlyada*'sında Patroklos ve Hektor onuruna düzenlenen cenaze yemekleridir³⁶. Bir diğeri Menandros'un *Aspis* oyununda aktardığı ölünün anısına, ekphora ritüeli sonrası verilen yemek³⁷ ve son olarak Artemidoros'un ölen bireyin ardından ailesiyle akrabalarından oluşan grubun ölen bireyin onuruna ziyafet vermeleridir³⁸. Söz konusu bilgiler ışığında mevcut sahnelerin ölen bireyin ardından ailesinin ölen kişiyi onurlandırmak için verdiği bir ölü yemeği (*perideipnon*) olarak tanımlanması ve sahnedeki figürlerin de aile üyeleri, günlük yaşamındaki hizmetliler olarak kabul edilmesi mantıklı görülmektedir. Ayrıca söz konusu mezar stelleri Ephesos Yamaç Evler sektöründe de bulunmuş ve buradaki ikincil kullanım olarak kahraman bir atanın ev halkı için koruyucu bir görev üstlendiği, güçlü bir kahraman olarak yorumlandığı ve özellikle atlı kahraman kabartmalarıyla benzer kutsal özellikler taşıdığı düşünülmektedir³⁹. Bu doğrultuda farklı zamanlarda yapılan mezar stellerindeki symposium sahnelerinde kahramanlaştırmanın bulunduğunu ve bu kahramanların çok sonraki bir dönemde de güçlü vasıflarını koruduğunu, geleneğin devam ettiğini söylemek mümkündür. Ephesos örnekleri dikkate alındığında MÖ VII. yüzyıla birlikte daha yoğun görülen erkeklerin kadınlarla birlikte betimlenmesi, hizmetçiler ve yemek masalarının varlığı, erkeklerin içki taşımaları gibi sahne tipi özellikleri, kökeni MÖ III. binyıla dayanan symposium sahneleriyle oldukça benzer özellikler gösterir. Diğer yandan Ephesos örneklerinde antik yazarlar ve tiyatro oyunlarının yansıttığı ölü yemeği (*perideipnon*) geleneği de sahnelerde herhangi bir eğlence unsuru olmamasının yanı sıra arka planda görülen at protomuyla ölmüş ata kahramanlarıyla bağ kurulması ve askeri malzemelerle ölen erkek bireyin günlük yaşamına dair bir vurgunun varlığıyla sahnede eşleriyle birlikte ölen birey adına verilen ölü yemeğinde ailesiyle birlikte betimlendiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla incelenen ikonografik değerlendirmenin Ephesos örneklerinde Pers Sanatı'yla birlikte mezar stellerinde sıklıkla görülen, symposium sahnelerinden köken alan ölü yemeği (*perideipnon*) geleneğini yansıttığı kabul edilmiştir.

Stel Tipleri

Ele alınan altı mezar steli ilk olarak stel tipleri açısından incelenmiştir. Stellerin tamamında bir tapınığın/kutsal alanın veya andron⁴⁰ yapılarının cepheleriyle benzer özellikler saptanmıştır. Bu kapsamda

³⁵ Akurgal 1961, 170-172; Polat 1991, 41.

³⁶ Hom. *Il.* 23. str. 25-30, 24. str. 800.

³⁷ Kurtz & Boardmann 1971, 146.

³⁸ Polat 1991, 43.

³⁹ Rathmayr 2018, 132.

⁴⁰ Labraunda'da örneklerini gördüğümüz gibi (Üreten 2005, 61).

mezar stellerinde şematik formlarda alınlık, arşitrav ve antelerin varlığı söz konusudur. Naiskos formu stel tiplerinin Anadolu'da İÖ VI. yüzyıldan itibaren kullanıldığı bilinmekle birlikte form, Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar yaygın olarak kullanılmıştır⁴¹. Mezar stelleri tipolojisi A. Conze, D. W. Bradeen, E. Pfuhl, H. Möbius, D. W. Moock ve J. E. Grossman tarafından benzer gruplarla sınıflandırılarak bilim dünyasına sunulmuştur. Makale kapsamında incelenen örnekler ise güncel J. E. Grossman tipolojisine⁴² göre sınıflandırılmıştır. Altı örnek arasında dört stelin naiskos çerçevesi enine dörtgen formu⁴³, iki eserin ise boyuna dörtgen⁴⁴ formlarda olduğu tespit edilmiştir. Mevcut formlardaki stellerin genellikle basit çerçevelere sahip oldukları, çerçevelerde herhangi bir süsleme veya obje/figürün yer almadığı görülmektedir. Bu nedenle K.1, K.4, K.5, K.6 no.lu örneklerin *düz tepeli naiskos formu steller*, K.2 ve K.3 no.lu örneklerin ise *alınlıklı steller* tipinde oldukları tespit edilmiştir. Düz tepeli naiskos formu stellerde bezeme alanını basit ve kalın bir çerçevenin çevrelediği görülmektedir. Alınlıklı stellerde ise sahne alanı dört yönde sınırlı olmakla birlikte stelin üst kısmında üçgen formu alınlıkla birlikte entablature ait öğeler bulunmalıdır ancak söz konusu forma ait üst yapı, Efes Müzesi örneklerinde korunmamıştır. Efes Müzesi örneklerinin stel tipolojisine genel olarak bakıldığında enine dörtgen formu stellerde düz tepeli naiskoslu stel tipinin, boyuna dörtgen stellerde ise alınlıklı stel tipinin kullanıldığını ve sayıca enine dörtgen, düz tepeli naiskoslu tipin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle ele alınan örnekler bir tapınak yapısının ön veya yan cephesini temsil eden naiskos formlarında olup Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi mezar stelleri tipleriyle benzerlik göstermektedir.

Figür Tipleri

Çalışma kapsamında değerlendirilen altı örneğin de bezeme alanında sahneyle ilişkili tek figür tipolojisi görülmektedir. Sahnenin sağında bir kline üzerinde, giyimli erkek figür sol koluna yaslanarak uzanmakta, hemen karşısında ve sahnenin solunda kline ucunda veya bir diphros üzerinde oturmakta olan giyimli kadın betimlenmektedir. Sahnede iki ana figüre stelin kenarlarında daha küçük boyutlarda verilen kız ve erkek hizmetçiler eşlik etmektedir. Klinede uzanan erkekler genellikle kısa kollu khiton/tunik ve belden aşağıya doğru sarılan himation giyimlidir. Tamamında erkekler sol kollarını bir mindere yaslamaktadır, sağ kol ise K.1 örneğinde klinenin önüne doğru uzatılmış, diğer örneklerde yukarı doğru kaldırılarak bir içki kabı/rython taşımaktadırlar. Erkekler sahnenin vurgulanan figürüdür, kadınlarda olduğu gibi figürler ya erkek figüre yönelmiştir ya da hizmetçilerde olduğu gibi ana figürden küçük işlenmiştir. Kadınlar ise khiton üzerine himation giyimlidir. Stelin soluna doğru kline veya diphros üzerinde oturmakta ve genellikle sağa doğru 3/4 cepheden verilmektedir. Ayrıca kadın figürlerde Protopudicitia (K.1, K.3, K.4), Pudicitia Saufeia (K.2) ve Büyük Herkula-neumlu Kadın (K.5) tipleri de saptanmıştır. Diğer yandan bezeme alanında başın himationla örtüldüğü tiplerin seçilmesi de ikonografik açıdan dikkat çekicidir ve çalışmanın devamında buna değinilecektir. Bezeme alanlarında figürlere eşlik eden hizmetçi figürlerine bakıldığında, K.1, K.5 ve K.6 no.lu örneklerde bir erkek hizmetçi/saki figürü stelin solunda betimlenirken K.2 ve K.3 no.lu örneklerde biri kadının yanında kız, diğeri erkek figürün yanında erkek olmak üzere iki hizmetçi görülmektedir. Ölü yemeği sahnelerinde sıklıkla karşımıza çıkan yiyeceklerin bulunduğu masa ise ele alınan

⁴¹ Fıratlı 1965, 270.

⁴² Grossman 2013, 19-23.

⁴³ K.1, K.4, K.5, K.6.

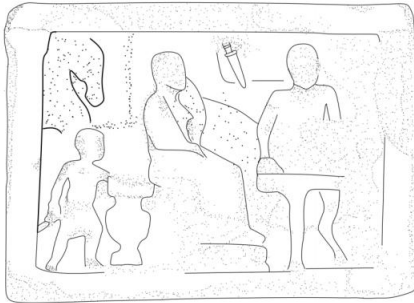
⁴⁴ K.2, K.3.

örneklerde iki tip olarak karşımıza çıkmaktadır. K.1, K.2 ve K.3 no.lu örneklerde üç ayaklı (mensa tripes) yuvarlak masa bulunurken, K.4 ve K.5 no.lu örneklerde iki ayağı görülebilen dört ayaklı ve dörtgen formlu masalar görülmektedir.

K.1 no.lu enine dörtgen formlu mezar stelinin (Fig. 1) tamamı korunmuş olup eserde yer yer aşınmalar mevcuttur. İki yanda antelerin sınırladığı sahne alanının sağında kline üzerinde uzanmakta olan kısa kollu tunik/khithon ve belden aşağısını saran himation giyimli bir erkek cepheden verilmiştir. Yastığa yasladığı sol kolunu ileri uzatmış bir obje taşımakta sağ kolunu ise gövdesinin önüne, masaya doğru uzatmakta olasılıkla bir yiyecek tutmaktadır. Sahnenin solunda klinenin ucunda, Protopudicitia tipinde khithon ve himation giyimli bir kadın figürü oturmaktadır. 3/4 profilden verilen figürün ayakları bir ayak sehpasında durmaktadır. Sağ el sağ dizin üzerinde sol kol ise başı saran himationun kenarını tutarak yana doğru açmaktadır. Sahnenin solunda, kadın figürün arkasında ise 3/4 cepheden, bir kraterin yanında verilen saki/erkek hizmetçi durmakta ve sol kolunu kratere uzatmaktadır. Bezeme alanının sağ üst köşesinde oldukça aşınmış çerçeve içinde bir at protomu yer alırken erkek figürün başının solunda ise bir kılıç ve sadak görülmektedir. Söz konusu objeler erkeğin günlük yaşamında asker olduğunu düşündürmektedir. K.2 no.lu örnek (Fig. 2) boyuna dörtgen formlu bir mezar stelidir, figürlerin başları üzerinden kırık ve eksiktir.

0 50cm

0 50cm

Fig. 1

0 50cm

0 50cm

Fig. 2

Ayrıca stelde yer yer aşınmalar görülmektedir. Bezeme alanında sağda, kline üzerinde sol kolu üzerine yaslanarak uzanan kısa kollu tunik/khithon ve beli saran himation giyimli bir erkek figür sağ kolunu dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, olasılıkla elinde bir içki kabı/rython taşımaktadır. Klinenin ucunda 3/4 cepheden verilen Pudicitia Saufeia tipinde khithon ve himation giyimli kadın figür, sağ eliyle başını saran himationun kenarını tutmakta, sol koluyla sağ kola destek vermektedir. Stelin solunda uzun khithon giyimli bir hizmetçi kız elinde kalathos taşımakta, stelin sağında ise erkek hizmetçi bulunmaktadır. Ayrıca klinenin hemen önünde üzerinde yiyeceklerin bulunduğu üç ayaklı (mensa

tripes) bir masa görülür. Bir diğer örnek K.3 no.lu (Fig. 3) boyuna dörtgen formlu mezar stelidir.

Stelin yan çerçeve ve üst bölüm kırıktır. Bezeme alanının solunda kline üzerinde sol kolunu mindere yaslayarak uzanan, kısa kollu tunik/khithon ve beli saran himation giyimli erkek yer alır. Figürün başı cepheden, vücudu 3/4 cepheden verilmiştir. Başının üzerinde dairesel bir çelenk (?) görülmektedir. Sağ kolunu ise dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, sağ elinde bir rython taşımaktadır. Mindere yasladığı sol kolunu ise hafifçe öne uzatarak sol elinde bir obje [phiale (?)] tutmaktadır. Sahnenin solunda bir diphros üzerinde, khithon üzerine himation giyimli, Pudicitia tipinde sağa doğru 3/4 cepheden verilen bir kadın oturmaktadır.

Fig. 3

Kadın sol kolunu dirseğinden bükerek omuz hizasında himationun kenarını yana doğru açmıştır. Stelin sağında tunik giyimli, cepheden verilen erkek hizmetçi ve üzerinde yiyeceklerin bulunduğu üç ayaklı masa (mensa tripes) da görülmektedir. Stelin bezeme alanının hemen altında iki satırlık oldukça aşınmış bir yazıt tespit edilmiştir. K.4 no.lu mezar steli (Fig. 4) grubun dördüncü örneğidir ve enine dörtgen formlu bir mezar stelidir. Bezeme alanının merkezde az bir bölümü dışında kırık ve eksik olan stelde yoğun aşınmalar mevcuttur. Korunan alanda kline üzerinde belden aşağısını saran himation giyimli, sol kolunu kline minderine yaslayarak uzanan erkek görülür. Sağ kolunu ise yukarı doğru uzatmakta sol elinde ise bir kap taşımaktadır. Alanın sağında dörtgen formlu bir diphros üzerinde khithon üzerine himation giyimli Protopudicitia tipinde bir kadın sağa doğru 3/4 profilden verilmiş ve sol kolunu omuz hizasına kaldırarak başını örten himationu yana doğru açmaktadır. Sahnenin sağında dörtgen formlu dört ayaklı bir masa ve masanın sağ ayağına dolanan bir yılan görülebilmektedir. K.5 no.lu mezar steli (Fig. 5), ele alınan beşinci örnektir ve enine dörtgen formlu bir mezar stelidir.

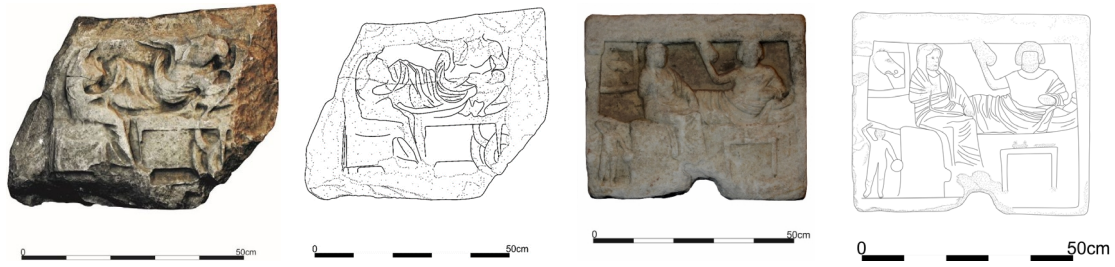

Fig. 4

Fig. 5

Eser, yoğun aşınma ve alt kısımdaki kırık dışında tama yakın şekilde korunmuştur. Bezeme alanının sağında, kline üzerinde sol kolunu mindere yaslayarak uzanan, kısa kollu tunik/khithon ve bele sarılı himation giyimli erkek figürün üst gövdesi ve başı cepheden, alt gövdesi 3/4 cepheden işlenmiştir. Sağ kolunu dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, sağ eliyle bir rython taşımakta, minderin üstünde tuttuğu sol eliyle ise bir phiale tutmaktadır. Erkek figürünün gür saç ve sakalları da görülmektedir. Kline'nin solunda, kline üzerinde oturmakta olan 3/4 cepheden verilen, khithon üzerine himation giyimli bir kadın yer almaktadır. Kadın sol kolunu dizine, vücudunun önüne doğru uzatmaktadır, sağ kolunu ise dirseğinden bükerek omuz hizasına kaldırmış, başının sağından gelen himationun kenarını tutmaktadır. Kadının söz konusu duruşu Protopudicitia tipini anımsatsa da sol kolun öne uzanması sağ

kolon ise himationu açmadan sağ kenarı tutması Büyük Herkulaneumlu Kadın tipinin bir varyasyonu olduğunu da düşündürmektedir. Stelin sol kenarında, kline hizasında, cepheden ve çıplak işlenen erkek bir hizmetçi görülür. Sağ kolunu başı üzerine kaldırmış sol elinde bir phiale taşımaktadır. Klinenin sağında ve önünde ise üzerinde yiyeceklerin bulunduğu dörtgen formlu dört ayaklı masa yer almaktadır. Sahnenin sol üst köşesinde ise çerçeve içerisinde bir at protomu görülmektedir. K.6 no.lu örnek (Fig. 6), incelenen son eser olmakla birlikte bir mezar steli parçasıdır. Korunan alan, stelin sol alt köşesidir ve bu alanda 3/4 cepheden, çıplak işlenen erkek hizmetçiyle birlikte hemen önünde Apulian tipi ovoid formlu volütlü bir krater de bulunmaktadır.

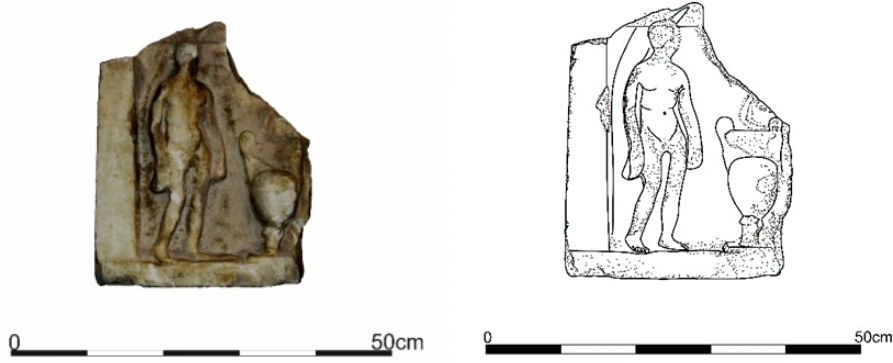

Fig. 6

Tipolojik özelliklerde en dikkat çekici unsur symposium/ölü yemeği sahnesinde Protopudicitia veya Büyük Herkulaneumlu Kadın gibi olgun kadın tiplerinin kullanılmış olmasıdır. Pudicitia tipine dair en yaygın kanı iffetli ve erdemli bir kadını simgelemesidir⁴⁵. Özellikle MÖ V. yüzyılda Attika mezar stelleri üzerinde görülen Protopudicitia tipi, kol hareketlerinin başlangıcı ve kıyafet kullanımını açısından da Pudicitia tipine bir köken olarak yorumlanmaktadır. Diğer yandan S. Schmidt, bu tipi *sütanne* olarak yorumlar⁴⁶. MÖ V. ve IV. yüzyıllardaki Attika mezar stellerine de bakıldığında Protopudicitia duruşunun *sütanne* olarak yorumlanması, *Titthe Steli*⁴⁷ ve *Sütanne Paideusis Steli*⁴⁸ gibi örneklerle de epigrafik açıdan kanıtlanmıştır. Protopudicitia duruşunun söz konusu yorumu, symposium sahneli mezar stellerinde bu tipteki figürleri, ölen erkeğin eşi ve anne olarak yorumlamamızı sağlamakta ve sahnede hizmetçileriyle birlikte aristokratik bir ailenin betimlendiğini düşündürmektedir. Benzer şekilde Büyük Herkulaneumlu Kadın varyasyonu olduğu düşünülen K.5 no.lu örnekte de söz konusu olgun kadın tipinin kullanımı aynı nedenlerle olmalıdır. Ele alınan sahne ve figür tipinde önemli bir diğer noktada K.1 ve K.5 no.lu örneklerde yer alan çerçevesiz at protomlarıdır. At figürleri genellikle kahramanlık ve ata kültüyle ilişkilendirilen ve günlük yaşamlarında asker/süvari gibi vasıflara sahip bireylerin stellerinde yer alan figürler olarak kabul edilmektedir⁴⁹. Dolayısıyla bezeme alanında yer alan figürlerde, kahraman soyundan gelen veya asker kahraman olarak kabul edilebilecek bir erkeğin, eşi ve hizmetçileriyle birlikte betimlendiğini söylemek mümkündür.

İncelenen mezar stelleri stilistik açıdan ele alındığında, figürlerde ve sahnelerde, MÖ II. yüzyıl sonları – MÖ I. yüzyıl başlarından MS I. yüzyıla kadar görülen dönem modası takip edilebilmektedir.

⁴⁵ Bieber 1959, 375; Clair 1996, 147-152.

⁴⁶ Schmidt 1991, 9-14.

⁴⁷ Conze 1893, taf. XXI.

⁴⁸ Conze 1893, taf. XXII, 1.

⁴⁹ Pfuhl & Möbius 1979, 311; Antonaccio 1994, 389-410; Salapata 1997, 256-257.

Bu kapsamda K.1, K.2 ve K.3 no.lu örneklerde erkek figürlerdeki uzanma hareketleri, belin harekete göre fazlaca yatık, omuzların ise uyumsuz şekilde dik verilmesi, alt gövdenin üst gövdeye kıyasla daha uzun ve ince olması, ileriye veya yukarı kaldırılan sağ kolların sol kola göre orantısız uzunluğu ve başların vücudun uzunluğuna göre daha küçük işlenmesi, MÖ II. yüzyılın sonları ve MÖ I. yüzyılın başlarında görülen anatomik bozuklukları yansıtmaktadır. Hem kadın hem erkek figürlerin giysi detayları da ince ve şematikleşen kıvrımlara sahiptir. Kadınların kol ve bacak hareketleri sığlaşmış ve kıyafet detayları bu harekete uyumsuz olarak kalıp formunda işlenmiştir. Söz konusu dönem modası, Ephesos kenti çevresinde yer alan diğer merkezlerde de görülür. Samos⁵⁰, Miletos⁵¹, Lydia Bölgesi kentleri⁵² Rhodos, Delos ve Smyrna⁵³ örnekleri bunlardan birkaçını oluşturur. Benzer örnekler dik-kate alındığında K.3 no.lu mezar steli MÖ 100–75 tarihli örneklerle yakın benzerlik göstermektedir. K.3 no.lu örnek özellikle Gevele (Kaleköy)⁵⁴ ve Göllüce⁵⁵ mezar stellerinde görülen incelikli uzayan stel formuna uyumlu olarak figürlerin daha dar bir alana sığdırılması özelliğiyle ve harekete uyumsuz stilize kıvrımlarla birlikte anatomik bozuklukların formuyla oldukça benzer özellikler taşımaktadır.

Bir sonraki evreye, MÖ 50–25 yıllarına verilebilen örnek, K.4 no.lu mezar stelidir. Söz konusu eser MÖ I. yüzyıldan MS I. yüzyıl stiline geçişte önemli veriler sağlar. Bu evrede bir önceki dönemin özelliği olan anatomik bozukluğun arttığı görülmektedir. Ephesos örneğinde, figürler kline veya diphros'un üzerine tam olarak yerleştirilememiştir. Erkek figürün üst gövdesi oldukça zayıf, bacakları ise kalındır alt gövdeyle üst gövde arasındaki belin harekete uyumlu bağlayıcılığı burada görülmez. Benzer şekilde kadının üst gövdesi hacimliken bacaklar ince verilmiştir. Kıyafet kıvrımları çizgisel, yüzeysel ve şematiktir. Erkeğin bel hizasında toplanan himation tomarı bir kütle hâlinde işlenmiştir. Dönem özelliklerinin yanı sıra erkeğin kolları, kadının beli ve kıvrımların kesiminde işçilik açısından da düşük kaliteye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum büyük bir atölyeden ziyade yerel bir üretimi de akla getirmektedir. Söz konusu özellikleri, çağdaşı olan Thyeira/Thyaira⁵⁶ ve Smyrna⁵⁷ başta olmak üzere Stratoni-keia⁵⁸, Kyzikos⁵⁹ ve Byzantion⁶⁰ stellerinde ayrıca Attika⁶¹ örneklerinde de görmek mümkündür.

İncelenen altı örnek içerisinde en geç tarihli olan örnek ise K.5 no.lu mezar stelidir. MÖ I. yüzyılın son çeyreğine verilen K.4 no.lu geçiş örneğinden farklı olarak MS 50 civarında figürlerin boyutlarında küçülmeler ve kalınlaşmalar görülür. Bir önceki dönemdeki kıvrım şematikliği figürlerde de zorunlu hareketlerin ortaya çıkmasıyla görülmeye başlanır. Figürlerde hareket zorunluluğu, giysilerde ise hareketle tamamen uyumsuz çizgisel ve yüzeysel az sayıda kıvrım görülür. Anatomik bozukluk bu evrede artarak devam eder. Bu kapsamda Ephesos örneğinde, erkek ve kadınların oldukça durağan iş-

⁵⁰ Fabricius 1999, taf. 5b, taf. 10a.

⁵¹ Pfuhl & Möbius 1979, taf. 214, 1475.

⁵² Sonkaya 2019, res. 27-28, res. 36.

⁵³ Horn 1972, bei. 19, 166c; Schmidt 1999, abb. 54, abb. 59.

⁵⁴ Çekilmez 2015, lev. III, K.3.

⁵⁵ Çekilmez 2015, lev. XII, K.12.

⁵⁶ Çekilmez 2015, lev. XX, K.20.

⁵⁷ Schmidt 1991, abb. 57.

⁵⁸ Özgan 1999, taf. 52b.

⁵⁹ Fabricius 1999, taf. 36a, taf. 38a, taf. 39.

⁶⁰ Fabricius 1999, taf. 21a-b, taf. 22a, taf. 27a-b, taf. 31b, taf. 33a.

⁶¹ Moock 1998, taf. 37, 247a, taf. 38, 257c, taf. 43, 281c, taf. 45, 289b, taf. 59a, taf. 61d, taf. 552d.

lendiği, kol hareketleri, kadının abartılı dik oturuşu, erkeğin uzanma hareketiyle uyumsuz üst gövdesi, erkeğin kollarının kadının ise bacaklarının inceliğiyle artmış anatomik bozukluğu yansıtımları ve önceki figürlere nazaran daha küçük boyutlu işlenmeleri K.5 no.lu mezar stelinin MS I. yüzyılın ortalarına tarihlenmesini sağlamıştır. Söz konusu dönem modası, en yakın merkezler olan Lydia Bölgesi kentlerinde⁶² görülmektedir. Diğer yandan bu evrede yine Byzantion ve Kyzikos⁶³ merkezlerinde de benzer tipte örnekler sıklıkla karşımıza çıkar.

Son olarak değerlendirilen K.6 no.lu mezar steli ise grubun en erken örneğini oluşturmakla birlikte stel parçası olması nedeniyle son eser olarak değerlendirilmiştir. Bezeme alanında korunan çıplak erkek hizmetçi, Hellenistik Dönem özelliklerini yansıtır. Özellikle Geç Hellenistik Dönem'de boyutlarının küçüldüğü ve giderek hareketsiz, katı bir duruşa sahip olan hizmetçi figürleri ana figürlerde görülen dönem modasına uyumlu işlenmiştir. Dolayısıyla ele alınan örnekte henüz anatomik bir bozukluğun görülmemesi, boyut olarak bir sonraki evreye nazaran büyük işlenmesi, duruşunun katılığına aksine daha rahat bir pozisyonda olması söz konusu K.6 no.lu mezar steli parçasının MÖ II. yüzyılın ilk yarısına verilmesini sağlamıştır. Erkek hizmetçi veya sakilerin yer aldığı MÖ II. yüzyılın ilk yarısına verilen benzer örnekler Samos⁶⁴, Smyrna⁶⁵, Thyera/Thyaira⁶⁶ ve Halikarnassos⁶⁷ gibi yakın merkezlerde de görülebilmektedir.

İncelenen eserlerin stilistik özellikleri ve figür tiplerinde görülen kronolojik dönem modası, Ephesos ölü yemeği/sympoisum sahneli mezar stellerinde, MÖ II. yüzyılın sonlarından MS I. yüzyılın ortalarına kadar takip edilmiş olup ilk örneklerde Smyrna merkezli bir etkinin varlığı tespit edilmiştir. MÖ I. yüzyıla birlikte ise Lydia Bölgesi stiline daha yakın olduğu ve son örneklerde genellikle Mysia Bölgesi'yle benzer özellikler gösterdiği saptanmıştır. Bu durum Ephesos mezar stellerindeki geniş etkileşim alanını göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan stellerde görülen farklı işçilik kalitesi, K.4 no.lu örnekte gözlemlenen düşük kaliteli stel üretimi Ephesos veya yakınlarında yerel bir atölyenin varlığını akla getirmekle birlikte üretimlerin çeşitli evrelerde farklı merkezlerin etkisinde kaldığını da göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Efes Müzesi'nde korunan ve çalışma kapsamında ele alınan altı mezar steli ilk olarak stel tipleri açısından değerlendirilmiştir. Envanter kayıtlarındaki buluntu merkezleri dikkate alınarak Ephesos antik kentiyile ilişkilendirilen altı mezar stelinin dördünde, enine dörtgen formlu ve düz tepeli naiskos tipinin hâkim olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tipteki stellerde düz/sade ve kalın çerçeveler sahne alanlarını çevrelemektedir. Bu doğrultuda ölü yemeği/symposion sahneli mezar stelleri içerisinde Ephesos stel tipi stelinin, enine dörtgen formlu, mimari unsurları bulunmayan ve düz tepeli naiskos formunda olduğu söylenebilmektedir. Çalışma kapsamında değerlendirilen ikinci unsur da figür tipleridir. Bu anlamda, Ephesos mezar stellerinde sol kollarını bir minder üzerine yaslayarak uzanan erkeklerin mutlaka kadınlar ve hizmetçilerle betimlendiği ve genellikle sağ ellerinde bir içki kabı/rython taşıdıkları görülmektedir. Sahnelerdeki kadınların da çoğunlukla Protopudicitia ve benzer olgun ka-

⁶² Işık 1988, lev. 23, Kat. No. 45-46, lev. 24, Kat. No. 47-48, lev. 26, Kat. No. 51.

⁶³ Fabricius 1999, 237 taf. 36a, taf. 38a, taf. 39.

⁶⁴ Horn 1972, taf. 78, 114.

⁶⁵ Schmaltz 1983, Band 192, taf. 31.1; Zanker 1993, fig. 10; Aybek *et al.* 2009, fig. 140-143; Karlsson 2014, pl. 24.2, pl. 25.

⁶⁶ Çekilmez 2015, lev. XIII, K.13.

⁶⁷ Pfuhl & Möbius 1979, taf. 225, Nr. 1554, taf. 225, Nr. 1557.

dın tiplerinde oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu özellikler, genel olarak Geç Hellenistik Dönem'de İÖ IV. yüzyılı köken alan figür tipolojisi ve Klasisizm'in, Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Ephesos mezar stellerinde takip edildiğini kanıtlar niteliktedir. Söz konusu örnekler, tespit edilen stil özellikleriyle de birlikte değerlendirildiğinde daha önceki yıllarda E. Atalay'ın da tespit ettiği gibi hem stel hem de figür tipleri açısından Geç Hellenistik Dönem'deki yerel Ephesos atölyelerine ait olmalıdır. Ayrıca K.4 no.lu örnekte, kadının diphros üstüne doğru şekilde yerleştirilememesi, erkeğin beline sarılan himationun olması gereken duruşun aksine havada verilmesi, kadının sağ kolunun erkeğin himation kıvrımıyla birleşmesi, stelin kırık alanları tümlendiğinde figürlerin oldukça dar bir alanda verilmesi gibi özellikleriyle söz konusu stelin Geç Hellenistik Dönem'de görülmeye başlanan düşük işçilik kalitesine sahip yerel üretimler geleneğini taşıdığını söylemek mümkündür.

Diğer yandan kadınlarda seçilen tiplerin, sütanne/anne olarak kabul edilmesi, sahnenin ikonografisinde de yer alan ata kahramanlarına öykünen, merkezî erkek figürün ailesiyle birlikte betimlenmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum, at protomlarıyla birlikte değerlendirildiğinde Ephesos figür tipi geleneğinde kahramanlık ikonografisinin varlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Anadolu'da Klasik Dönem'le birlikte oldukça yaygın bir konu olan ölü yemeği/symposion sahnesi Attika mezar steli örneklerinde daha az sayıda ve genellikle adak kabartmalarında görülmektedir; buna karşın Anadolu mezar stellerinde kahramanlık ikonografisini yılan, at ve silah gibi unsurlarla yansıtan önemli betimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ikonografik açıdan ölen erkeğin kahraman bir soylu olduğunun vurgulandığı ve eşyle hizmetçileriyle birlikte ölü yemeğiyle onurlandırıldığı/anıldığı kabul edilebilmektedir. Bu ikonografinin Ephesos'ta da benimsendiği çalışma kapsamında değerlendirilen örneklerle desteklenmiştir. Söz konusu ikonografi, her ne kadar MÖ VI. yüzyılın sonlarında Pers satraplık merkezlerinden yayılmışsa da özellikle ele alınan örneklerin de verildiği MÖ II. yüzyıl sonrasında Pergamon mezar stellerinde de sıklıkla görülen bir sahne tipidir. Bu durum MÖ 188 yılındaki Apameia Barış Anlaşması⁶⁸ sonrası Anadolu hâkimiyetini arttıran Pergamon Krallığı'nın heykel sanatında da merkezî güç olmasıyla açıklanabilmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen benzer örneklerle birlikte Ephesos mezar stellerinin stel tipinde ve figür tiplerinde çeşitli merkezlerin etkileri de takip edilmektedir. İlk olarak stel tipi dikkate alındığında, Ephesos'un yerel üretimi olduğu düşünülen enine dörtgen formlu stellerin özellikle MÖ II. yüzyılın sonlarına ve MS I. yüzyıl ortalarına tarihlenen K.1 ve K.5 no.lu örneklerde olduğu gibi dönem modalarının yanı sıra bezeme alanlarını dolduran uzun ve kalın figürlerin, her iki dönemde de kullanıldığı görülmüştür. Bu nedenle olasılıkla Ephesos'ta bulunan atölyelerin genel anlamda kullandıkları stil, bezeme alanlarını dolduracak boyutlarda figürlerin yapımıdır. İkinci özellik ise diğer merkezlerden etkilendiği veya Anadolu stellerinde daha yaygın kullanılan boyuna dörtgen formlu naiskos şeklindeki örneklerde görülür. K.2 ve K.3 no.lu stellerin özellikle stel tipinde Küçük Menderes Havzası'nda konumlanan Thyaira/Thyaira, Hypaia ve Metropolis gibi Ephesos'a yakın kentlerde, MÖ II. yüzyılın sonlarıyla başlayan ve yoğun olarak MÖ I. yüzyıl boyunca görülen, ince uzun formlu stel tipiyle birlikte incelik uzayan figürlerin varlığı ve kadınların erkeklerden daha kısa veya daha alt kotta gösterimi gibi özelliklerin Ephesos örneklerinde de görülmesidir. Özellikle Thyaira/Thyaira kenti stelleriyle benzerlik taşıyan bu örnekler, söz konusu dönemde Ephesos'un Lydia Bölgesi kentlerindeki stel atölyeleriyle ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Ephesos stellerindeki bu stil etkileşimi benzer örnekler aracılığıyla kronolojik olarak da takip edilebilmektedir. Bu anlamda MÖ II. yüzyılın

⁶⁸ Errington 2017, 221-231.

sonlarında genellikle Smyrna, Miletos ve Samos gibi Ionia kentleriyle benzerlik taşıyan Ephesos örnekleri, dönemin sonlarıyla birlikte -özellikle de MÖ I. yüzyılla birlikte- Lydia Bölgesi kentlerinin etkisinde veya ortak özelliklere sahip stil anlayışını yansıtır. MS I. yüzyılda ise stil daha çok Kyzikos ve Byzantion gibi Anadolu'nun kuzey batısındaki önemli Roma İmparatorluk Dönemi kentlerinde görülen özelliklerle benzeşmektedir. Dolayısıyla kronolojik anlamda giderek daha geniş bir coğrafyanın stilini tanıdıkları söylenebilir. Ancak Ephesos kentinin Roma İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Çağ serbest yontularındaki başarısının mezar stellerinde görülmemesi bu evrede mezar steli atölyelerinin azlığı ve değişen ölü gömme geleneklerinde lahit ve ostotekin kullanımıyla açıklanabilmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan mezar stellerinin literatüre en büyük katkısı özellikle Geç Hellenistik Dönem Ephesos mezar stellerinin stil özelliklerini göstermesidir. Bunun dışında gelecek yıllarda Ephesos antik kentinde yapılacak kazılarda bulunacak mezar stellerinin incelenmesiyle, stil özelliklerine dair daha kapsamlı bilgiler elde edilecektir.

Katalog

Kat. No.: 1 (K.1. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 1.31.90,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 39 cm, stel genişliği, 54,5 cm, kalınlık, 8,5 cm, bezeme alanı yüksekliği, 32 cm, genişliği, 45 cm, çerçeve kalınlığı, 4-4,5 cm, saki figür yüksekliği, 19 cm, genişliği, 8 cm, krater yüksekliği, 12 cm, genişliği, 6 cm, oturan kadın figürü yüksekliği, 29 cm, genişliği, 15 cm, klinede uzanan erkek figür yüksekliği, 30 cm, genişliği, 16cm, masa yüksekliği, 13 cm, anteler solda 31.5 cm, sağda 32.5 cm.

Benzer örnekler; Samos⁶⁹, Miletos⁷⁰, Lydia Bölgesi kentleri⁷¹ Rhodos, Delos ve Smyrna⁷².

Tarih: MÖ II. yüzyıl sonları- MÖ I. yüzyıl başları.

Kat. No.: 2 (K.2. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 54.15.74,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 69 cm, stel genişliği, 60 cm, kalınlık, 13 cm, çerçeve, 5,5 cm, alt, 15 cm, toprağa batım kısmı yükseklik, 15 cm, genişlik, 27,5 cm, kız

hizmetçi yükseklik, 18 cm, genişlik, 6 cm, kadın yükseklik, 28 cm, genişlik, 10 cm, diphros, 11 cm, erkek figür yük, 16 cm, genişlik, 20 cm, masa yükseklik, 14 cm, erkek hizmetçi yükseklik, 8,5 cm, genişlik, 7 cm.

Benzer örnekler; Samos⁷³, Miletos⁷⁴, Lydia Bölgesi kentleri⁷⁵ Rhodos, Delos ve Smyrna⁷⁶.

Tarih: MÖ II. yüzyıl sonları – MÖ I. yüzyıl başları

Kat.No.: 3 (K.3. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 39.1.88,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 96 cm, stel genişliği, 42 cm, kalınlık, 13 cm, yan çerçeve, 4,5 cm, yazıt alanı yükseklik, 44 cm, sahne alanı yükseklik, 52 cm, genişlik, 37 cm, kadın figür yükseklik, 37 cm, genişlik, 24,5 cm, erkek figür yükseklik, 24 cm, genişlik, 24,5 cm, masa, 19 cm x 12 cm, hizmetçi yükseklik, 18 cm, genişlik, 6 cm.

Benzer örnekler; Samos⁷⁷, Miletos⁷⁸, Lydia Bölgesi

⁶⁹ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁰ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

⁷¹ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁷² Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁷³ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁴ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

⁷⁵ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁷⁶ Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁷⁷ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁸ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

kentleri⁷⁹ Rhodos, Delos, Smyrna⁸⁰, Gevele (Kaleköy)⁸¹ ve Göllüce⁸².

Tarih: MÖ 100-75.

Kat. No.: 4 (K.4. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 250,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 47.5 cm, stel genişliği, 67 cm, kalınlık, 12 cm, kadın yükseklik, 31 cm, genişlik, 14 cm, klinede uzanan erkek yükseklik, 17 cm, genişlik, 25.5 cm,

Benzer örnekler: Thyeira/Thyaira⁸³, Smyrna⁸⁴, Stratonikeia⁸⁵, Kyzikos⁸⁶, Byzantion⁸⁷ ve Attika⁸⁸.

Tarih: MÖ 50-25.

Kat.No.: 5 (K.5. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 1.13.12.

Ölçüler: Stel yüksekliği, 49 cm, stel genişliği, 57,5 cm, kalınlık, 10,5 cm, bezeme alanını sınırlayan çerçeveler üstte, 7,5 cm, altta, 6 cm, yanlarda, 4,5 cm, sol ante başlık genişliği, 5 cm, sütun genişliği, 3 cm, sol üstte yer alan at başlı protom yüksekliği, 14 cm, genişliği, 10 cm, protomu sınırlayan çerçeve, 2 cm, at başı yüksekliği, 9 cm, genişliği, 8,5 cm, bezeme alanı yüksekliği, 37 cm, genişliği, 50 cm, saki figürü yüksekliği, 17 cm, genişliği, 9 cm, kline ucunda oturan kadın figürü yüksekliği, 33,5 cm, genişliği, 16 cm, klinede uzanan erkek figürü yüksekliği, 21 cm, genişliği, 24 cm, kline yüksekliği, 15 cm, genişliği, 43,5 cm, masa, 14,5 x 10 cm, Benzer örnekler; Byzantion ve Kyzikos⁸⁹.

Tarih: MS I. yüzyıl ortaları.

Kat. No.: 6 (K.6. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 23.17.84,

Ölçüler: Yükseklik, 37 cm, genişliği, 29,5 cm, kalınlık, 11 cm, yan çerçeveler, 5-5,5 cm, alt çerçeve, 3,5 cm, erkek figür yükseklik, 30,5 cm, genişlik, 10 cm, krater yükseklik, 18,5 cm,

Benzer Örnekler; Samos⁹⁰, Smyrna⁹¹, Thyeira/Thyaira⁹² ve Halikarnassos⁹³.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ilk yarısı.

⁷⁹ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁸⁰ Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁸¹ Çekilmez 2015, Lev. III, K.3.

⁸² Çekilmez 2015, Lev. XII, K.12.

⁸³ Çekilmez 2015, Lev. XX, K.20.

⁸⁴ Schmidt 1991, Abb.57.

⁸⁵ Özgan 1999, Taf.52b.

⁸⁶ Fabricius 1999, Taf. 36 a, Taf. 38 a, Taf 39.

⁸⁷ Fabricius 1999, Taf. 21, a-b, Taf 22 a, Taf. 27, a-b, Taf. 31, b, Taf. 33 a.

⁸⁸ Moock D. W. 1998, Taf. 37 247a, Taf. 38, 257c, Taf.43, 281c, Taf. 45, 289 b, Taf. 59, a, Taf. 61, d, Taf. 552d.

⁸⁹ Fabricius 1999, 237. Taf. 36 a, Taf. 38 a, Taf 39.

⁹⁰ Horn 1972, Taf. 78, 114.

⁹¹ Schmaltz 1983, Band 192, Taf. 31.1; Zanker 1993, Fig. 10; Aybek-Tuna-Atıcı 2009, Fig. 140-143; Karlsson 2014, Pl. 24.2, Pl. 25

⁹² Çekilmez 2015, Lev. XIII, K.13.

⁹³ Pfuhl - Möbius 1979, Taf.225, Nr.1554, Taf.225, Nr.1557.

BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal E. 1961, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin.
- Akurgal M. 1997, *Korinth Seramiği, M.Ö. 750 – 550*. İstanbul.
- Akurgal E. 2001, *The Hattian and Hittite Civilizations*. Ankara.
- Antonaccio C. M. 1994, *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*. Lanham.
- Atalay E. 1973, "Ein Spathellenistisches Grabrelief aus Ephesos". *Jdl* 88, 231-243.
- Atalay E. 1986, "Doğu Grek Hellenistik Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri". Ed. B. Ögel, X. *Türk Tarih Kongresi. Ankara, 22 – 26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*. Ankara, 285-92.
- Atalay E. 1988, *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*. İstanbul.
- Aybek S., Tuna M. & Atıcı M. 2009, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu: Orijinaler, Roma Kopyaları, Portreler ve Kabartmalar*. Ankara.
- Baughan P. E. 2011, "Sculpted Symposiasts of Ionia". *American Journal of Archaeology* 115, 19-53.
- Baughan P. E. 2013, *Couched in Death: Klinai and Identity in Anatolia and Beyond*. Madison.
- Bieber M. 1959, "Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati) a Contribution to the History of Copying". *Proceedings of the American Philosophical Society* 103, 347-417.
- Bruns Özgan C. 1987, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr (IstMitt, Beiheft 33)*. Tübingen.
- Büyükkolancı M., İçten C. & Nollé J. 1980, "Einige Inschriften aus Ephesos". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 40, 256-258.
- Clair St. A. 1996, "Imperial Virtue: Questions of Form and Function in the Case of Four Late Antique Statuettes". *Dumbarton Oaks Papers* 50, 147-162.
- Collon D. 1992, "Banquets in the Art of the Ancient Near East". Ed. R. Gyselen, *Banquets d' Orient, Res Orientales* 6. Bures-sur-Yvette, 23-30.
- Conze A. 1983-1922, *Die Attischen Grabreliefs (vols. I-IV)*. Berlin.
- Çam F. 2010, "Notion'dan Bir Mezar Steli". *Anadolu* 36, 179-198.
- Çekilmez M. 2015, *Tire Müzesi Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Stelleri*. İzmir.
- Duval N., Petzl G. & Linfert A. 1974, "Dissecta Membra Einer Hellenistischen Grabstele". *Revue Archéologique. Nouvelle Série, Fasc. 1*, 33-41.
- Eichler F. 1963, "Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre". *AnzWien* 101, 39-44.
- Ervine S. 1938, "John Turtle Wood, Discoverer of the Artemision 1869". *ISIS* 28/2, 76-384.
- Fabricius J. 1999, *Die Hellenistischen Totenmahlreliefs: Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in Ostgermanischen Städten*. München.
- Fıratlı N. 1965, "İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri". *Belleten* XXIX/114, 263-328.
- Galanakis K. 2013, "The Place of the Dipylon Master in Attic Late Geometric Pottery of the Mid-8th Century B.C.". Ed. Y. Morozova & H. Oniz, *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology. Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23-25 April 2010*. Oxford, 35-42.
- Grosman J. B. 2013, *Funerary Sculpture. The Athenian Agora* 35. Atina.
- Heydemann H. 1887, *Pariser Antiken*. Halle.
- Horn R. 1972, *Hellenistische Bildwerke Auf Samos. Samos XII*. Mainz.
- Işık E. 1988, *Lydia Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Johansen K. J. 1951, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period: An Essay in Interpretation*. Kopenhag.
- Karageorghis V. 1999, "A Cypriot Silver Bowl Reconsidered 1. The Iconography of the Decoration". *Metropolitan Museum Journal* 34, 13-20.
- Karlsson S. 2014, *Emotions Carved In Stone? The Social Handling of Death as Expressed on Hellenistic Grave Stelai From Smyrna & Kyzikos*. Gothenbur.
- Kjellberg L. 1940, *Larisa am Hermos II. Die Architektonischen Terrakotten. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934*. Stockholm.

- Kurtz D. C. & Boardman J. 1971, *Greek Burial Customs: Aspects of Greek and Roman Life*. London.
- Ladstatter S. 2016, "Hafen und Stadt von Ephesos in Hellenistischer Zeit". *ÖJh* 85, 233-272.
- Markoe G. 1985, *Phoenician bronze and silver bowls from Cyprus and the Mediterranean*. Berkeley.
- Matthews D. M. 1997, *The Early Glyptic of Tell Brak: Cylinder Seals of Third Millennium Syria*. Göttingen.
- Mellink J. M. 1972, "Excavation at Karatas-Semayuk and Elmali, Lycia, 1971". *AJA* 76/3, 257-269.
- Michaelis A. 1882, *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge.
- Moock D. W. 1998, *Die Figurlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Mainz.
- Özgan R. 1999, *Die Skulpturen von Stratonikeia (Asia Minor Studien 32)*. Bonn.
- Pfuhl E. & Möbius H. 1977, *Die Ostgriechischen Grabreliefs. Text und Tafel Band I*. Mainz am Rhein.
- Pfuhl E. & Möbius H. 1979, *Die Ostgriechischen Grabreliefs. Text und Tafel Band II*. Mainz am Rhein.
- Polat G. 1991, *Daskyleion ve Çevresinden Ele Geçen Anadolu Satraplık Dönemine Ait Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Rathmayr E. 2018, "Sculptural Programs of Specific Dwelling Units of Terrace House I and I in Ephesus". Ed. M. Aurenhammer, *Sculpture in Roman Asia. Proceedings of the Conference in Selçuk 2013*. Vienna, 129-146.
- Salapata G. 1997, "Hero Warriors From Corinth and Lakonia". *Hesperia* 66/2, 245-260.
- Scherrer P. 2000, *Ephesus. The New Guide*. İstanbul.
- Schmaltz B. 1983, *Griechische Grabreliefs*. Darmstadt.
- Schmidt S. 1991, *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und Chronologische Beobachtungen*. Wien.
- Smith A. H. 1892, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum I*. Londra.
- Smith A. H. 1900, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum II*. Londra.
- Smith A. H. 1904, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum III*. Londra.
- Sonkaya K. A. 2019, *Lydia Bölgesi Hellenistik Dönem Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Thomason A. K. 2010, "Banquets, Bronzes and Baubles: Material Comforts in Neo-Assyrian Places". Eds. A. Cohen & S. Kongos, *Assyrian Reliefs at Dortmund Collage: A Cultural Biography*. New York, 198-214.
- Thönges R. & Stringaris R. 1965, *Das Griechische Totenmahl (AM 80)*. Mann.
- Tiryaki S. G. 2010, *Erken Demir Çağ Gurgum (=Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezartaşları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Üreten H. 2005, "Labraunda (Labranda) Kutsal Alanında Hekatomnid Gücün Sergilenmesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 45/2, 59-70.
- Vetters H. 1972, "Türkei/Ephesos (Selçuk, Vilayet İzmir)". *ÖJh* 50, 32-62.
- Zajdowski K. 2013, "Transformation of the Mesopotamian Banquet Scene into the Presentation Scene in the Early Dynastic, Akkadian and Ur III Periods". *Akkadica* 134, 1-16.
- Zanker P. 1993, "The Hellenistic Grave Stelai From Smyrna: Identity and Self-Image in the Polis". Ed. A. W. Bulloch, *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World*. Berkeley, 212-230.
- Ziffer I. 2005, "From Achemhöyük to Megiddo. The Banquet Scene in the Art of the Levant in the Second Millennium BCE". *Tel Aviv* 32, 133-167.